

ЗНАХІДКИ ТА ВІДКРИТТЯ

Олег ШМАНЬКО

ВИПАДКОВА ЗНАХІДКА РИТУАЛЬНОГО СКАРБУ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Загальновідомим є той факт, що антропоморфна пластика отримала широке застосування в обрядах та культах носіїв нео- енеолітичних культур, в тому числі культури Трипілья-Кукутені. На сьогодні статуетки залишаються одним із основних джерел вивчення духовної культури трипільців. І хоча минуло понад 110 років від часу, коли ці артефакти вперше звернули на себе увагу дослідників, виявляються все нові і нові знахідки, які дають додаткову інформацію про таку складну сферу життя енеолітичного населення України, як релігія і світогляд.

До таких знахідок слід віднести матеріали, нещодавно виявлені в околицях с. Малинівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Тут, у зсуві берега Дністра (річка робить в цьому місці велику петлю), на глибині 1,2 м від сучасної поверхні випадково виявлено розмальовані поліхромним розписом миска та горщик. В останньому знаходилися тринадцять антропоморфних статуеток. Дев'ять з них були цілими або майже цілими. Серед них був і кременний наконечник дротика. Візуальне обстеження показало, що в зрізі берега траплялася велика кількість глиняної обмазки. Очевидно, всі виявлені предмети знаходилися в межах житла. За всіма ознаками ці речі можна вважати ритуальним скарбом [Бурдо, 2004, с. 479]. На жаль, предмети, що входили до скарбу, потрапили до приватної колекції, проте археологам була надана змога з ними ознайомитися. У зв'язку з тим, що артефакти виявлені випадково, складно з'ясувати деякі обставини (положення статуеток, посудин тощо), але це не применшує важливості виявленого матеріалу.

Статуетки з ритуального скарбу можна поділити на жіночі та чоловічі, а також ті, ознаки статі яких визначити важко. Всі теракоти виготовлені з добре відмуденої глини світлого цеглянистого забарвлення, вони добре випалені. На всіх екземплярах прослідковуються сліди орнаментативної червоною фарбою.

Шість фігурок зі скарбу – жіночі статуетки. П'ять із них однотипні, створені за єдиним зразком і відрізняються лише висотою та деякими стилістичними рисами.

Найбільшою з них є статуетка висотою 21 см (рис. 1, 4). Її вирізняють чітко виділені плечові виступи, на яких, як і на стегових, є проколи (всі наскрізні крім правого нижнього). Невеликим наліпами передані груди. Внизу живота випуклістю підкреслено вагітність. Голова сформована на високій шиї. Защипом відмічено ніс, наскрізними отворами – очі. Над стегнами пророблений горизонтальний валик, від якого перпендикулярно вниз спускається заглиблена лінія (із тильного та зворотнього боку), що розділяє ноги. Від колін починається типова потовщена веретеноподібна ніжка.

Ще чотири жіночі фігурки схожі між собою. Їхня висота коливається в межах 12–13,5 см (рис. 1, 5–6, 10). Особливістю однієї з них є заглиблення (відтиск зерна?) в області лона (рис. 1, 5). На всіх скульптурах потовщенням на животі передається вагітність. Складається враження, що вони створені за єдиним зразком, за яким давній майстер виконував свою роботу.

До цього ж типу слід віднести статуетку, яка збереглася не повністю (зламана в районі шиї). Висота її збереженої частини 14,5 см; первинна сягала, ймовірно, 17 см. Особливістю теракоти є відсутність на плечових і стегових виступах наскрізних проколів.

Відрізняється від вище описаних фігурка, яка зображена в сидячому положенні (рис. 1, 1). Як і в інших, живіт її є випуклим. Нижня частина не збереглась, але, очевидно, вона, як і в інших, була стандартною. Зауважимо, що надстегнові виступи статуетки без проколів. Порівнюючи її з попередніми екземплярами, слід відзначити деякі відмінності. Зображаючи більшість жіночих фігурок (рис. 1, 3–7, 10), автор підкреслює їх тендітність, стрункість. Скоріше за все – це зображення жінок, які ще не народжували. Останній фрагмент зображує

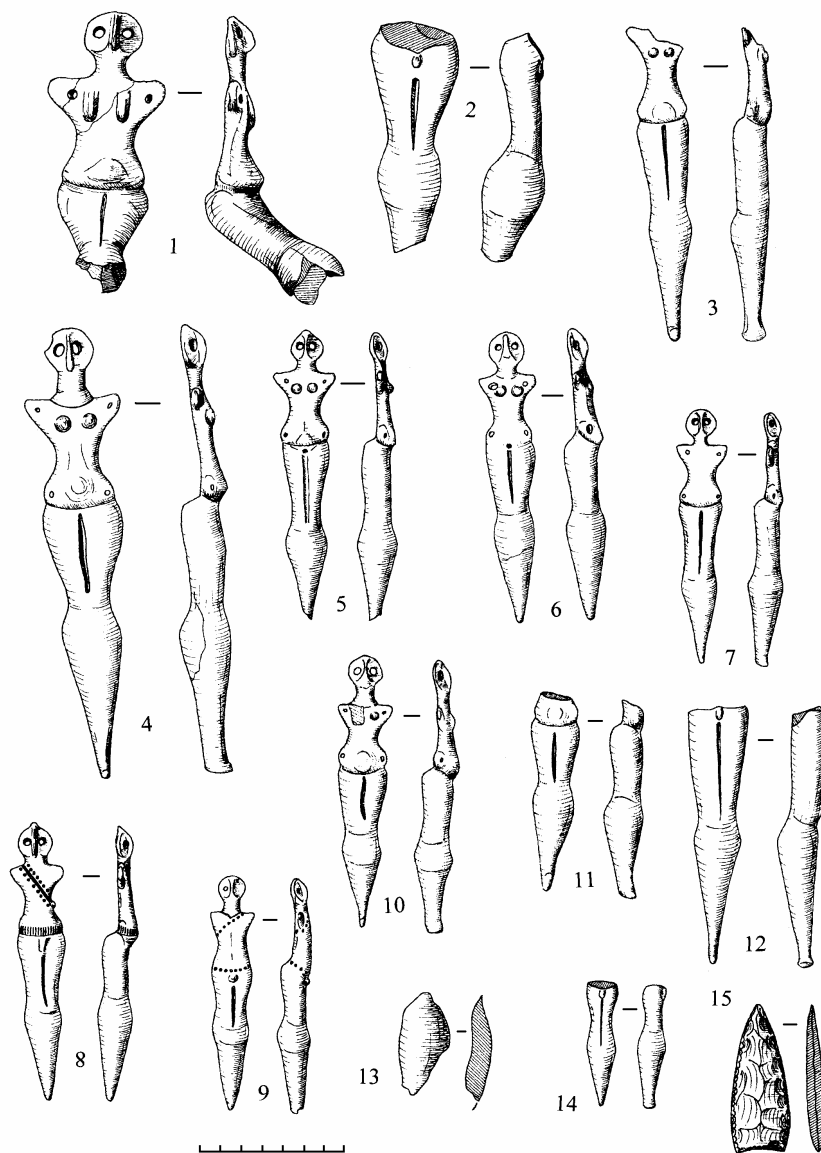

Рис. 1. Предмети, що входили до складу ритуального скарбу на поселенні біля с. Малинівці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.

Fig. 1. Artifacts, which belong to ritual hoard from settlement near Malynivtsi Khmel'nyts'k region Kamianets'-Podillia district

більш зрілу жінку, стегна якої є потовщеними, груди – обвислими, та й саме сидяче положення наводить на цю думку. На статуетці краще, ніж на інших, збереглися сліди ангобу, і виготовлена вона з більшою старанністю.

Окремо слід зупинитися на чоловічих статуетках. Дві з них можна вважати достовірно чоловічими, одну (фрагментовану) – ймовірно. Висота першої з них – 13 см. (рис. 1, 8). Плечові

частини помітно виступають і є ширшими від стегнових. Дископодібна голова сформована на невисокій шиї. Ніс пророблений за щипом. Два наскрізні проколи передають очі. Головною особливістю статі є перев'язь, перекинута з правого плеча на лівий бік. Перев'язь передана заглибленою лінією і відображена як з передньої, так із зворотньої сторони. Крім того, з тильної сторони вздовж перев'язі з обох сторін йдуть паралельні лінії, зроблені за допомогою проколів. За допомогою таких же проколів переданий і пояс, що огортає весь поперек фігурки. Внизу живота передана статеві ознака. Нижня частина скульптури аналогічна до вище описаних.

Інша статуетка дещо відрізняється від попередньої. Її висота – 10 см (рис. 1, 9). Голова дископодібна, наскрізним проколом передане тільки одне око. Н. Бурдо припускає, що скульптури з одним оком пов'язані із сакральним осліпленням [Бурдо, 2001, с. 88]. На шиї через заглиблену лінію можна прослідкувати залишки якоїсь прикраси, можливо, амулета на нитці або намиста. Як і в попередньому екземплярі, тут зображена перев'язь, але перекинута вона з лівого плеча на правий бік і зроблена тільки у вигляді заглиблень, що нагадують відтиски зерен. Подовгуватими паралельними насічками зроблені заглиблення, що покривають пояс теракоти. Чоловічий статевий орган позначений випуклістю внизу живота.

Головною ознакою того, що вищеописані фігурки представляють чоловічий образ, є характерна перев'язь через плече. О. Антонова називає їх воїнами, образи яких виникли в пізньому енеоліті, проте не заперечує їх причетності до культу родючості [Антонова, 1970, с. 113]. Т. Мовша пов'язує статуетки з перев'язю із посвяченням юнаків у воїни [Мовша, 1973, рис. 12]. На призначення перев'язі як військової приналежності може свідчити ще один факт. На одній з описаних статуеток (рис. 1, 9) внизу перев'язі пророблений виступ-горбик, який показував, що на лівому боці знаходився якийсь предмет, можливо, кинжал.

Описані чоловічі статуетки мають аналогії серед кількох пам'яток України і Румунії [Погожева, 183, с. 61; Кандиба, 2004, с. 152, фото 65–66; Винокур та ін., 1983, рис. 15, 11; Попова, 2003, рис. 192, 2].

На одній теракоті зі скарбу ознаки статі не позначені (рис. 1, 7). За технікою виготовлення та розмірами вона подібна до вищеописаних.

На чотирьох зразках через їхню фрагментарність статеву приналежність визначити неможливо або досить важко (рис. 1, 2, 11–12, 14). Привертає увагу той факт, що фігурки, які збереглися частково, представлені нижніми частинами. Серед останніх виділяється теракота, в якій внизу живота невеликим наліпом передана чоловіча ознака статі (рис. 1, 2). Ноги, які роздільно модельовані від тазу до колін, закінчуються потовщеною веретеноподібною ніжкою. Визначивши кут можливого нахилу статуетки (на жаль, лінія зламу проходить на місці поясу), можна припустити, що вона була сидячою. На ще одній фрагментованій фігурці (висота збереженої частини – 9 см) (рис. 1, 11) прослідковується заглиблена лінія в районі попереку, перпендикулярна до смуги, що розділяє ноги.

Горщик, в якому були виявлені статуетки, висотою близько 30 см, добре випалений, його поверхня ангобована, глиняна маса добре відмулена. Він розмальований чорною та світло коричневою фарбами на цеглянистому тлі (рис. 2, 2). Такої ж доброї якості маса, з якої виготовлена миска (діаметр – 50 см). Із середини посудина орнаментована. Від дна миски в чотири сторони простягаються ряди паралельних коричневих ліній, які ніби розділяють її. В кутах із зовнішньої сторони від перетину коричневою фарбою нанесені чотири цяточки (рис. 1, 1). Ймовірно, посудини були призначені для ритуальних дійств.

Згідно класифікації антропоморфної пластики, розробленої А. Погожевою [Погожева, 1983], статуетки із Малинівців можемо віднести до підтипу С₂, оскільки всі фігурки виготовлені на типовій веретеноподібній ніжці. Такі фігурки були поширені на етапі Трипілля ВП та на початку етапу СІ.

Особливістю скарбу є те, що майже 70 % фігурок в ньому представлені цілими або майже цілими екземплярами. Для прикладу, відсоток цілих теракот, виявлених по всій території поширення трипільської культури, становить близько 3 %. Крім того, дуже значна частка в

колекції з Малинівки чоловічих зображень (близько 23 %), в той час як для всього ареалу поширення культури вона не перевищує 3–5 % [Погожева, 1983].

Знахідки подібного характеру досить рідкісні. Два скарби статуеток відомі з території Румунії. Один із них був виявлений в Подурі [Монах, 2004, р. 11–12] і відносився до культури Прекукутені II. Тут було знайдено 21 статуетку, 13 тронів, а також уламки великого горщика, в якому були знахідки. Зверху горщик був накритий іншою посудиною. На місці знахідок зафіксовані залишки зернових культур. До більш пізнього періоду (Прекукутені III) відноситься скарб, виявлений на поселенні Ісайя в Ясьському повіті. До нього входили 21 жіноча статуетка, 13 тронів, 42 глиняних бусини і 21 конус (теж глиняний) [Lazarovici S.-M., Lazarovici G., 2006, f. 561–566]. Артефакти знаходилися в житловій споруді біля вогнища.

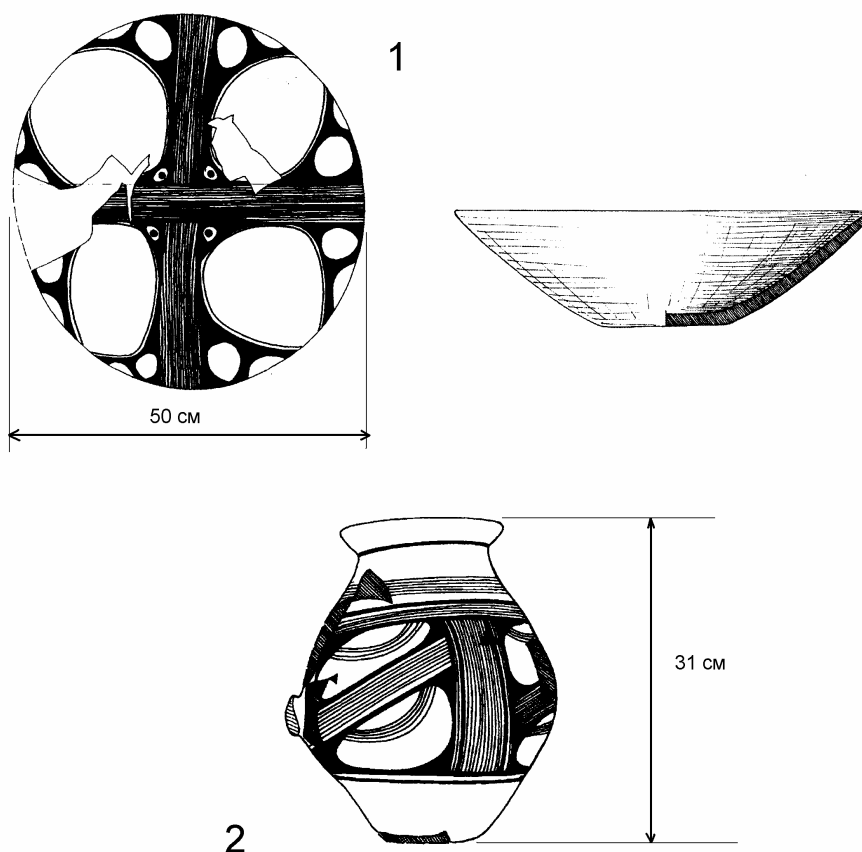

Рис. 2. Посудини, виявлені разом із антропоморфними статуетками

Fig. 2. Ceramic ware, which were discovered with anthropomorphic figures

На думку дослідників, предмети знаходилися в цьому місці в інтервалі між ритуалами [Монах, 2004, р. 11–14], метою яких було звернення до потойбічних сил.

Інша оригінальна думка щодо функціонального призначення статуеток з Подурі та Ісайя нещодавно була висловлена Р. Думітреску. Він вважає, що знайдений набір фігурок мав відношення до фізіологічного циклу жінки і відтворював його. За Р. Думітреску, в період енеоліту менструальний цикл тривав приблизно 21 день, чим і пояснюється чисельність статуеток в скарбах. Такі подарунки, на думку дослідника робилися кожній молодій сім'ї, а в період менопаузи чи смерті жінки викидалися [Dumitrescu, 2007, f. 227–229]. Не зважаючи на значний хронологічний розрив між знахідками із кукутенських поселень і описуваних нами, зауважимо, що останні спростовують таке твердження хоча б тому, що кількість виявлених

екземплярів в Малинівці менша. Крім того, на цю думку наводить наявність чоловічих фігурок та й взагалі на відміну від матеріалів з румунських пам'яток описані предмети більш різнотипні і ймовірно, мали різні функції.

Ближчими хронологічно є описані Т. Пассек матеріали із поселення Коломийщина I [Пассек, 1941, с. 72]. Тут, в житлі № 6, біля печі № 2, біля глиняного підвищення діаметром близько 70 см знаходилась 21 статуетка (18 жіночих та 3 чоловічих). Всі вони були майже цілими. Серед них – зображення жінки зрілого віку. Т. Мовша допускає функціонування підвищення біля печі № 2 в Коломийщині як вівтаря, біля якого відбувалися ритуальні дії [Мовша, 1971, с. 202].

Група із 16 фігурок виявлена південно-східній частині вівтаря споруди у верхньому шарі ранньотрипільського поселення Сабатинівка II. Цей вівтар Т. Мовша вважає складовою частиною храму, площа якого становила 70 м² [Мовша, 1971, с. 203]. Скульптури були сидячими, з відхиленим назад тулубом, знаходились вони на глиняних кріселях зі спинками у вигляді рогів. Дослідниця пов'язує функціонування теракот з обрядами родючості землі.

Таким чином, в науковій літературі знахідки компактного залягання в конкретному місці трипільської антропоморфної пластики вже відомі. Всі артефакти знаходились безпосередньо в приміщенні, тому в нашому випадку повідомлення про наявність в місці виявлення скарбу обмазки тільки підтверджує цей факт. Також зауважимо, що у всіх випадках статуетки концентрувалися в чітко відведених для цього місцях, біля вогнищ – там, де відбувалися певні обрядові дії. Наявність у всіх фігурок з Малинівців веретеноподібних ніжок, які характерні і для більшості теракот цього періоду, дає можливість припускати, що нижня частина скульптур при певних ритуалах втикалася в землю, або, швидше за все, в горщик або в миску із зерном.

Особливістю, як вже зазначалося, описуваних нами знахідок є значний відсоток чоловічих зображень. Зауважимо, що у відповідних аналогах з території Румунії всі статуетки є жіночими і до того ж однотипними (щоправда, обидва вони відносяться до культури Прекукутені – Трипілля А). У нашому ж випадку колекція дуже близька до описаної Т. Пассек з житла № 6 в Коломийщині I [Пассек, 1941, с. 72]. По-перше, в Коломийщині I в означеному житлі виявлено три чоловічі статуетки. По-друге, серед фігурок виділяється одна, що зображує жінку в старшому віці з відхиленим назад тулубом. По-третє, всі статуетки, за даними автора досліджень, були майже цілими (у нашому випадку ситуація подібна). І, нарешті, скульптури знаходилися біля *“пофарбованого в червоний колір підвищення-вівтаря діаметром близько 70 см”* (ми вже згадували про сліди червоної фарби на описуваних артефактах). Отже, цілком ймовірно, що виявлені предмети теж могли належати до подібного культового об'єкта.

Аналізуючи особливості статуеток, можна припустити, що вони могли бути схематичним відображенням певної суспільної одиниці – великої сім'ї. Особу старшої жінки відтворювала сидяча фігурка (рис. 1, 1), яка виготовлена з особливою старанністю; на ній прослідковуються сліди ангобу та лощення. Її парою була статуетка із чоловічими ознаками статі, яка теж ймовірно зображалася в сидячому положенні (збереглася нижня частина (рис. 1, 2)). Більш молодшій віковій групі відповідали решта скульптур. Наявність кількох статуеток, які за висотою були однаковими або й вищими від *“старших”* можна пояснити намаганнями майстра відобразити їхню стрункість та витонченість. Цікаво, що за підрахунками О. Корвін-Піотровського (О. Колесникова), середня чисельність великої сім'ї на вже згаданому поселенні Коломийщина I становила 10–12 осіб, М. Відейко зазначає, що кількість членів великої патріархальної трипільської сім'ї становила 10–14 осіб [Відейко, 2003, с. 93].

Зрозуміло, що визначити конкретне застосування пластики з Малинівців важко, особливо зважаючи на обставини виявлення предметів. Проте, на нашу думку, можна констатувати, що вона пов'язана із культом родючості, причому родючості не тільки людини, а й зерна (відтиски зерен на кількох скульптурах). На цю думку наводить той факт, що як мінімум п'ять фігурок зображені вагітними (ймовірно, що частина фрагментованих теж були аналогічними). На ще одне припущення наводить факт наявності серед теракот майстерно виготовленого кремінного наконечника дротика підтрикутної форми. Його довжина дорівнює 3 см, найбільша ширина – 2,5 см, по краях він добре відретушований (рис. 1, 15). Цей предмет при співставленні із

чоловічими статуетками (зображеннями воїнів) міг використовуватися і при обряді моління про благополуччя (в засобах озброєння).

Таким чином, можемо констатувати факт виявлення нового “ритуального” скарбу з території поширення культури Трипілля-Кукутені. Ця знахідка є унікальною для всього ареалу поширення цієї культурно-історичної спільноти, оскільки факти виявлення подібних предметів в посудині є дуже рідкісними. Знахідки антропоморфних фігурок в посудині відомі тільки на двох поселеннях в Румунії, але датуються вони періодом Прекукутені-Трипілля А. Порівнюючи кукутенські матеріали та знахідки з Малинівців, можна прослідкувати трансформацію релігійних вірувань трипільців. По-перше, в матеріалі із Середнього Подністрів'я наявні чоловічі статуетки. По-друге, не зважаючи на їхню подібність, слід відмітити поділ теракот на кілька груп (фігурки із прекукутенських поселень однотипні і відрізняються лише за розмірами).

Типологічні особливості фігурок та стилі орнаменталізації дозволяють датувати їх етапом ВІІ – початком етапу СІ (за періодизацією Т. Пассек). Предмети скарбу, ймовірно, застосовувалися в певних обрядах, відобразити хід яких на сьогодні є досить складно, але які мали, очевидно, за мету покращення родючості в широкому розумінні цього слова. Подальше вивчення місця виявлення фігурок зможе більше прояснити ситуацію та наблизити до розуміння такої складної сфери життя трипільського населення, як духовна культура.

ЛІТЕРАТУРА

Антонова Е. В.

- 1977 Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. – Москва. – 160 с.

Бурдо Н. Б.

- 2001 Теракота трипільської культури // Рижов С. М., Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю., Магомедов Б. В. Давня кераміка України. Археологічні джерела та реконструкції. – Ч. 1. – Київ. – С. 61–146.
2004 Скарб // Енциклопедія трипільської цивілізації. В 2-х т. – Т. 2. – Київ. – С. 479.

Відейко М. Ю.

- 2003 Трипільська цивілізація. – Київ. – 184 с.

Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський Б. І.

- 1984 Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – Київ. – 224 с.

Кандиба О.

- 2004 Шипинці. Мистецтво та знаряддя неолітичного селища /Пер. з нім. мови Ю. Рассамакіна. Наук. ред. і передмова Л. Михайлини, С. Пивоварова, Б. Рідуша, В. Старика й І. Чеховського / Товариство “Український Народний дім у Чернівцях”, Фондація ім. О. Ольжича у Києві, Буковинський центр археологічних досліджень при ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – Чернівці. – 208 с.

Колесников А. Г.

- 1993 Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии). – Киев. – 152 с.

Мовша Т. Г.

- 1973 Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля // Археологія. – № 11. – К. – С. 3–21.

Мовша Т. Г.

- 1971 Святинища трипольської культури // СА. – 1971. – № 1. – С. 201–205.

Пассек Т. С.

- 1941 Трипільська культура. – Київ. – 84 с.

Погожева А. П.

- 1983 Антропоморфная пластика Триполья. – Новосибирск. – 145 с.

Попова Т. А.

- 2003 Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье. – Санкт-Петербург. – 240 с.

Dumitrescu R.

- 2007 Coduri neolitice. O abordare diferită a statuțelor feminine din cultura cucuteni // Dimensiunea europeană a civilizației eneolitice Est-Carpatice (Editor coordonator: Nicolae Ursulescu). – Iași. – F. 227–240.

Lazarovici C.-M., Lazarovici G.

- 2006 Arhitectura neoliticului și epocii cuprului din România. – Iași. – 736 f.

Monah D.

- 2004 Cult complexes of the cucuteni culture // Aspects of Spiritual Life in South East Europe from Prehistory to the Middle Ages (Editor by Victor Cojocaru & Victor Spinei). – Iași. – P. 11–24.

Oleg SHMAN'KO

ACCIDENTAL FINDING OF THE RITUAL HOARD
OF THE TRYPILLIA CULTURE ON THE TERRITORY OF THE MIDDLE DNISTER REGION

The article canvases the samples of the Trypillia culture, which were accidentally found at the outskirts of the village of Malynivtsi, Khmel'nytskyi region on the Middle Dnister. The above-mentioned findings may be considered as a ritual hoard. It contained thirteen anthropomorphic statuettes and a tip of flint dart. The following artefacts were found in the ornamented jug. Next to the latter there was a bowl, ornamented with polychromic painting. Seemingly, the samples were the components of the Trypillia altar and were used for certain rites.